

Milica Kacin-Wohinz

O STALIŠČIH POLITIČNIH STRANK SLOVENCEV IN HRVATOV V JULIJSKI KRAJINI PO PRIKLJUČITVI DEŽELE K ITALIJI

Politične sile, ki so pred prvo svetovno vojno delovale med primorskimi in tržaškimi Slovenci ter med istrskimi Hrvati, so bile po italijanski okupaciji in po aneksiji Julijske krajine k Italiji prisiljene prilagoditi svojo politiko in organizacijo novemu državno-pravnemu položaju. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka se je že septembra 1919 vključila v italijansko socialistično stranko, ob ustanovitvi komunistične stranke Italije — januarja 1921 pa se je njen slovensko-hrvatski del pridružil tej stranki. Slovenske in hrvatske meščanske stranke so se sredi leta 1919 združile v enotno Politično društvo Edinost. Politično življenje slovensko-hrvatske nacionalne manjšine v Italiji se je polariziralo v dva tabora: narodnjaškega in delavsko revolucionarnega, ki sta se spodaj, med množicami prepletala. Med njima ni bilo manevrskega prostora za druge italijanske stranke. Celo socialistična stranka je po odcepitvi komunistov obdržala med Slovenci in Hrvati le neznatno peščico privržencev in njen vpliv v Julijski krajini je popolnoma upadel.

Tudi italijanska fašistična stranka — PNF — se je po pohodu na Rim poskušala usidrati med Slovenci s posebno slovensko Vladno stranko, vendar ji to ni uspelo. Za ideologijo fašizma se je ogrela le neznatna peščica koristolovcev, vendar svoje osnovne vloge, razbiti narodnjaško gibanje, ni mogla opraviti. Že ob volitvah leta 1924 je stranka s svojim glasilom v slovenščini Nova doba prenehala obstajati. Povsem drugo je vprašanje o vključevanju Slovencev in Hrvatov v državne fašistične organizacije in institucije, kar je bilo v glavnem posledica gospodarskih, socialnih in političnih pritiskov, in zato ne sodi v okvir te razprave.

Politično društvo Edinost je delovalo v Trstu in okolici od leta 1874 s temle programom: buditi narodno zavest, braniti narodne in druge pravice Slovencev ter pospeševati njihove materialne in duhovne koristi.

Njegova naloga je bila torej obramba slovenstva pred italijansko asimilacijo v narodnostno mešanem Trstu. Ko se je po prvi vojni nevarnost italijanske asimilacije razširila na vse ozemlje Julijske krajine, ki je bilo naseljeno s Slovenci in Hrvati, so programske cilje tržaškega društva sprejele vse slovensko-hrvatske meščanske stranke, ne da bi se odrekle svojim nazorom, pač pa zgolj iz potrebe, »da se pomore našemu ljudstvu«, da bi dosegle, »da italijanske oblasti dajo ljudstvu, kar mu gre ... predvsem pa, da se nam prizna naša kul-

tura«. ¹ Enotno društvo Edinost se je imelo za »formulacijo naše narodne osebnosti in obenem za oni organ, ki mu je poverjeno vodstvo celokupnega naroda in obramba njegovih interesov«. ²

Klerikalna struja, ki se je po vojni z mlado generacijo preusmerila v krščanski socializem, se je zavedala, da za ohranitev in razvoj narodnosti te splošne smernice ne zadoščajo. Zato je zahtevala, naj bi društvo sprejelo konkreten program, prilagojen sodobnim razmeram in potrebam najširših slojev — kmečkega in delavskega. Kajti »narodna bodočnost bo največ odvisna od tega, ali jo bomo mogli nasloniti na te socialne formacije ali ne... Narodna stranka... mora iti k ljudstvu: eden od vzrokov je, da ne smemo boja proti kapitalizmu puščati za monopol socialistom...«. Tako je ugotavljal duhovnik Ivan Rejec že leta 1920 in zahteval, da je treba na gospodarskem področju utirati pot socialni pravičnosti, na kulturnem področju pa »čuvati in varovati krščansko vero družine in šole«. ³

Šlo je torej predvsem za razširitev vpliva na tiste množice, ki so se po vojni hitro pridružile revolucionarnemu socialističnemu gibanju, ki je obetalo, da bo z revolucijo rešilo vsa vprašanja, socialna in nacionalna. Gospodarsko-socialni program krščanskih socialcev je bil skoraj enak socialističnemu: »blagostanje vsega naroda, pravična razdelitev dobrin, popolno zrušenje kapitalističnega gospodarskega sistema in izgradnja novega reda, slonečega na socialni pravičnosti in enakosti vseh stanov«; ⁴ v političnem pogledu pa more biti »edini naš program avtonomistični program...«, ker smo prepričani, da se bomo rešili narodne, gospodarske in socialne pogube le tedaj, ako bomo na svoji zemlji svoji gospodarji. Priznavamo rapalsko pogodbo, priznavamo, da smo italijanski državljani..., da imamo dolžnosti italijanskih državljanov, toda nočemo in ne moremo biti navadna pokrajina, temveč avtonomna dežela v okviru države.« Avtonomija jim je pomenila edini recept za vse in edino pot za zedinjenje vseh sil naroda, tudi »najbolj zagrizenih komunistov«. ⁵ Posledica te usmeritve so bili rezultati parlamentarnih volitev maja 1921, ki so na Goriškem pripadli štiri mandati Jugoslovenski narodni stranki in eden komunistični.

Gospodarski-socialistični program krščanskih socialcev ni ustrezal imovitejšemu sloju. Avtonomistični program pa je dajal možnost razvoja le Goriški, kjer so bili Slovenci v odločni večini, ne pa tudi Trstu in Istri. Zato ga je vodstvo Edinosti odklanjalo z argumentacijo, da bi »zahteva po avtonomiji pomenila, da nas vladajo Italijani v Rimu, temveč Italijani v Trstu. Kaj je boljše odnosno slabše, nočemo raziskovati.« ⁶ Društvo Edinost oziroma njegovo narodno-liberalno vodstvo z Josipom Vilfanom je odklanjalo vsakršen konkreten program, ker bi podredil skupno politično organizacijo eni ali drugi struji, enemu ali drugemu nazoru, to pa bi pomenilo, da bi bila društvu odvzeta edina bistvena zgodovinska naloga, »da služi... našim skupnim narodnim interesom«. Prav zato, ker je tržaška Edinost »imela nadstrankarsko preteklost, ker je bila« — že pred vojno — »edina nadstrankarska organizacija, je lahko

¹ Edinost, 4. 8. 1919.

² Edinost, 6. 11. 1924.

³ Zgodovinski arhiv Ljubljane (ZALj), zbirka Vilfan, fasc. 16.

⁴ Edinost, 20., 21. 1. 1921.

⁵ Goriška straža, 15. 6. 1921.

⁶ Goriška straža, 13. 7. 1921.

po vojni prevzela to zgodovinsko nalogo«, je pribil Vilfan v odgovoru Goricanom.⁷

Ob tem vprašanju, ki so ga spremljali ostri osebni spopadi — s tendenco za prevlado v društvu, sta se struji v začetku leta 1924 tudi organizacijsko ločili. Razcep oz. težnjo krščanskih socialcev, ki bi bili celotno narodnjaško organizacijo radi podredili krščanskemu socializmu, je — kot kaže — pospešil prihod monsignorja Fogarja na čelo tržaško-koprške škofije. V škofu Fogarju, ki je zastopal pravico vernikov do materinega jezika in do lastne kulture, so namreč videli zaveznika narodnega gibanja, če bi le-to slonelo na krščanskih nazorih. Razcepa ni nihče želel, saj je ob zaostreni raznarodovalni politiki, ki jo je prav tedaj uvajala Gentilijeva šolska reforma, bitka za ohranitev nacionalnih pravic postajala še težja in še manj učinkovita kot dotlej, vendar poti nazaj ni bilo. Tudi Narodni svet, ki naj bi prevzel nalogo, kakršno je do razcepa opravljalo enotno društvo Edinost, ni bil nikoli ustanovljen.

Po razcepu je tržaška Edinost, ki je delovala v celi Julijski krajini, takole formulirala svojo fiziognomijo in politiko: enotnost vseh za skupne koristi, brez razlikovanja po nazorskih usmeritvah, brez strankarstva, brez stanovskih ali drugih partikularnih koristi. Proglasila se je za nadstrankarsko in nadrazredno organizacijo, za enotno fronto, ki ji je edini cilj ohranitev nacionalne skupnosti kot sestavnega in neločljivega dela jugoslovanskih narodov v jezikovnem in kulturnem pogledu. Proglasila je spoštovanje vere in odklanjala »nacionalistični radikalizem« ter metode »intransigentnega odpora politični realnosti«.⁸

Krščansko-socialni društvi v Gorici in v Istri pa sta proglasili idejo, da so narod, krščanstvo, socialna misel in demokracija nedeljiva celota. Toda po letu 1926, ko je fašistični režim v temeljih zamajal nacionalno zgradbo, sta se čedalje bolj oprijemali čistega krščanstva kot edinega zanesljivega temelja za bodočo narodnoobrambno bitko. Socialni program je slonel le še na načelu »solidarnosti med vsemi stanovik«, kar pomeni, da so se odmaknili od prvotnih socialističnih načel. Preorientacijo je narekovalo dejstvo, da je le cerkev ohranila svojo avtonomijo in spoznanje, da bo le v njenem okviru mogoče vzdrževati narodno zavest. Zato so si zadali praktično nalogo, vzgojiti mladino v krščanskem duhu in čimveč slovenskih duhovnikov, bodočih nosilcev narodnega razvoja.

Podobno se je preorientirala tržaška Edinost. Ugotovitvi, da se ni več mogoče posvečati »celi stavbi«, od katere so ostali le še zidovi, kot je zapisala Edinost, je sledil sklep, da se je treba posvetiti »njenim posameznim delom... da se odvrne popolno razsulo, da ne postanemo le kup navadne brezoblične groblje«. Svojo bodočo dejavnost je naslonila na mladino in na preostalo inteligenco, ki naj bi delovala na štirih temeljih: narodnem, kulturnem, gospodarskem in moralnem. Cilj je bil »ustvariti takega Slovana — italijanskega državljana, ki bo znal hoditi po trdnih tleh realnega življenja, ki bo korekten državljan in obenem korekten član svojega naroda«. Izrazila je nasprotovanje vsakršnim akcijam, ki bi utegnile »kompromirati našega človeka« in vztrajala izključno pri legalni dejavnosti, »da se odvrne vsak dvom glede korektnosti naših namenov«.⁹ Na tihem pa so že leta 1923 predvidevali ustanovitev »tajne organizacije po deželi

⁷ Edinost, 29. 5. 1921.

⁸ Edinost, 24. 1. 1924.

⁹ Edinost, 18. 5., 25., 27. 7. 1926.

za neronske čase, v katerih smo že«, kakor zvemo iz Ščekovega pisma Vilfanu,¹⁰ in prvi zarodek take organizacije je tudi v resnici nastal decembra 1924 v Trstu.

Drugo vprašanje, ki je izviralo iz prvega in ki je razdvajalo duhove, je zadevalo odnose do italijanskih političnih strank. Narodno-liberalno vodstvo Edinosti je od vsega začetka zahtevalo popolno samostojnost društva, brez kompromisov ali povezav z drugimi strankami. Moč slovensko-hrvatske narodnostne skupnosti je videlo v njeni individualnosti, ki more iskati razumevanje le pri italijanskem narodu, ne pa pri strankah, ki danes so, jutri pa jih ni več. Nasproti italijanskemu narodu more nastopati le kot narod z lastno politično organizacijo. Krščansko-socialna struja pa je leta 1922, ko je kazalo, da bo vzpostavljena predvojna avtonomija, zahtevala, naj se društvo Edinost združi z Italijansko ljudsko stranko — Partito popolare italiano. Ugotavljala je, da je nacionalna manjšina številčno, gospodarsko in socialno prešibka, da je izolirana, in zato ne more vplivati na odločitve. Ker v Italiji odločajo močne stranke, ne pa zakoni in pravica, brez podpore močne stranke ne bo mogla doseči svojega cilja. Z Italijansko ljudsko stranko naj bi se Edinost združila zato, ker je bila s petino mandatov v parlamentu med najmočnejšimi, medtem ko so bili socialisti v razsulu, pa tudi ker bi njen program ustrezal večjemu delu slovensko-hrvatskega prebivalstva in ker se je zavzemala za deželno avtonomijo. Vzglede so bili slovenski in hrvaški komunisti, ki so se pridružili Komunistični partiji Italije oz. še prej Italijanski socialistični stranki.¹¹ S prihodom fašizma na oblast je ta misel zatoniла, kot kaže tudi zato, ker je nova vlada pokopala iluzije o deželnih avtonomijah, medtem pa so se avtonomiji odrekli tudi goriški popolari.

To različno usmeritev dveh struj so si italijanske oblasti tolmačile tako, kakor da so tržaški narodnjaki — Vilfanovci — nepopustljivi intransigenti, nacionalisti in iredentisti, krščanski socialci pa zmerni, prilagodljivi kolaboracionisti. Domači italijanski nacionalisti so si še posebej prizadevali ustvarjati prepad med strujama, saj je cepljenje narodnjaških sil šlo v prid njihovi politiki. V resnici pa »intransigenca« ali »kolaboracionizem« nista pomenila odstopanja od narodnih zahtev; cilj obeh struj je ostajal isti, le pot za njegovo uresničitev se je razlikovala. V tem pogledu sta obe struji sestavljali enoten liberalno-klerikalni narodnjaški tabor.

Stiki z Don Sturzovimi popolari so se okrepili v dobi aventinske opozicije, vendar formalno ne krščansko-socialna organizacija ne tržaška Edinost nista pristopili k opoziciji. Poslanca slovanske liste Vilfan in Besednjak ter poslanci nemške liste so v trenutku krize fašizma ostali v parlamentu, ker jih tudi opozicija ni štela za enakopravne, kot je ugotavljal Vilfan, »ter nas je pri svojem sklepu, da se abstinira od parlamentarnega delovanja, popolnoma ignorirala«. Dejanski razlog je seveda tičal drugje in ga je Vilfan takole parafraziral: »... nam navadnim manjšinam (je) pač sojena ista vloga kakor oslu, ki je brcnil leva šele, ko je obležal na smrt bolan«; njegovo osebno mnenje pa je bilo, da je treba počakati, da bo »lev dodobra umrl«. Odklanjal je opozicionalnost iz previdnosti, pa tudi iz doslednosti, »ker je postanek in bodoči konec fašizma pristno rodbinska afera«, tuja slovanski stvari. Naloga zastopnikov

¹⁰ ZALj, zb. Vilfan, fasc. 16.

¹¹ Prav tam.

nacionalnih manjšin pa »zahteva drugačno taktiko, nego li naloga opozicijskih strank kot takšnih«. ¹²

S tem smo prešli k tretjemu vprašanju, ki je bilo za slovensko-hrvaški narodnjaški tabor ključno, to je k vprašanju odnosov do italijanske države, do oblasti in režima. V tem se struji nista razlikovali. Držali sta se politike lojalnosti in legitimizma prav do konca njunega legalnega obstoja. Le taktike nista vnaprej določili; predvidevali sta, da se bo spreminjala, kakor bo zahteval položaj in kakor bo narekovala zdrava politična razsodnost.

Uradno stališče do italijanske države je bilo v razglasu ob aneksiji takole zapisano: »Zvesti svojemu narodu, a pokorni državnim zakonom, bratje in sestre, bomo zahtevali od Italije spoštovanje, zaščito, spoštovanje svoje narodnosti.« ¹³ Tudi na zborovanju Jadranskega zbora 6. 1. 1921 v Zagrebu je Vilfan zagotavljal, da čustva Slovencev in Hrvatov »niso sovražna Italiji in ne zahtevajo brezpogojno takšnih metod, ki bi nas kot italijanske državljane spravljale v navzkrižje z italijanskimi zakoni«. ¹⁴ Poslanci jugoslovanske stranke so ob prvem nastopu v rimskem parlamentu leta 1921 takole formulirali odnos do Italije: Slovenci in Hrvati v Italiji sprejemajo rapalsko pogodbo in aneksijo s pridržkom — *con riserva* — ker je bila izvršena brez sodelovanja prizadetega prebivalstva in v nasprotju z etnično strukturo ozemlja. Vendar se popolnoma zavedajo svojega izjemnega položaja, ko pripadajo jugoslovanskim narodom, obenem pa so združeni z italijanskim narodom v eni državi, zato sprejemajo vse posledice, ki izvirajo iz tega dejstva. »Kakor imajo pravico zahtevati zase najzvestejšo skrb in najgloblje spoštovanje do vsega, kar zadeva njihovo narodno zavest, tako prevzemajo tudi vse obveznosti, ne samo tistih, ki jih nalogajo zakoni, temveč tudi tiste, ki izvirajo iz samega dejstva državnega sožitja.« Neposreden in iskren stik slovensko-hrvatskih zastopnikov s predstavniki italijanskega naroda v parlamentu naj bi omogočil medsebojno sporazumevanje in spoštovanje. Krščanski socialc Virgilij Šček je izjavo dopolnil: italijanski državljani slovanskih narodnosti »žele in morajo postati most za popolno spravo med Jugoslavijo in Italijo, postati utegnejo duhovno gonilo, ki bo na tej zemlji oživilo čut višje človeške vzajemnosti«. ¹⁵

Lojalnost sta obe struji potrdili tudi fašistični vladi, ko je prevzela oblast: »Spričo tega novega položaja, ki zadobiva s tem, kar se je zgodilo, zakonito obliko, je naše zadržanje jasno, ker je določeno po teh dejstvih samih... Kakor smo lojalno priznali izvršeno aneksijo, tako priznavamo tudi nov položaj brez pridržka. Kakor smo vedno spoštovali državo in bili pokorni zakonom, tako hočemo storiti tudi v novih razmerah.« Kljub poslabšanim možnostim za nacionalni razvoj so pričakovali vsaj konec nezakonitega fašističnega nasilja in normalizacijo razmer, da bi se mogla slovensko-hrvaška skupnost »brez škode za državo ohraniti in razvijati v mirnem in prijateljskem sodelovanju s svojimi sodeželanji italijanske narodnosti«. ¹⁶ Pred fašističnimi parlamentarnimi volitvami aprila 1924 sta Vilfan in Besednjak izrazila Mussoliniju »trdni sklep, da nastopimo brez vsa-

¹² Prav tam, fasc. 18 in Korespondenca J. Vilfana.

¹³ Edinost, 3. 2. 1921.

¹⁴ Arhiv Slovenije, Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1.

¹⁵ Atti parlamentari, Camera dei Deputati, leg. XXVI, vol. 1, str. 120.

¹⁶ Edinost, 29. 10. 1922, Pučki prijatelj, 2. 11. 1922.

kršnega opozicionalnega poudarka ne proti državi ne proti vladi.«¹⁷ Ta sklep je obveljal, kakor smo videli, tudi ob aventinski opoziciji, ker »lev še ni bil doobra mrtev«. Lojalnost in legitimnost pa nista izključevali dejanske protifašistične usmerjenosti in ostrine boja proti raznarodovanju. Hkrati z obtožbami vlade in lokalnih oblasti so tisk in poslanci izražali zaupanje v demokratično orientiranost italijanskega naroda pa tudi v razsodnost mož, ki so vodili Italijo. Akcija je bila posebej ostra v zvezi s šolstvom in usklajena z akcijo nemških poslancev iz Gornjega Poadižja. Vehementne govore je imel zlasti Besednjak, spominjali so na govor, ki ga je Matteotti plačal z življenjem. Napovedal je, da se bo ljudstvo uprlo in da bo »vsaka hiša postala šola in vsi starši učitelji«, kar se je tudi v resnici zgodilo. Bolj ko se je raznarodovanje zaostrovalo, bolj so poskušali dokazovati neiredentistični značaj nacionalnega gibanja. »Ne upiramo se državni asimilaciji,« je rečeno leta 1926 v Edinosti, to bi bil iredentizem, pač pa »naše ljudstvo odklanja narodno asimilacijo«. In dalje: »če bi bili iredentisti, ne bi iskali možnosti življenja v skladu z novim položajem, pač pa bi špekulirali z nezadovoljstvom množic. Čim slabše bi šlo, tem boljše za iredentizem.«¹⁸

V prvih letih so si prizadevali zaščititi narodne pravice v okviru italijanske notranje politike, nato pa so čedalje bolj prihajali v ospredje zunanjepolitični argumenti. Na to so vplivali sporazumi med Italijo in Jugoslavijo, delovanje medparlamentarne unije in kongresi evropskih manjšin, ki jim je predsedoval Vilfan, pa tudi dejstvo, da se je vlada sama sklicevala na zunanjepolitične argumente.

Jugoslovanska manjšina v Julijski krajini ni bila omenjena v nobeni meddržavni pogodbi, medtem ko je italijanska manjšina v Dalmaciji dobila posebne pravice, podobno pa tudi jugoslovanska manjšina na Reki po priključitvi Reke k Italiji leta 1924.

Zato je bila rapalska pogodba za Primorce dvakratno razočaranje. Krivdo so prvi trenutek valili na jugoslovansko vlado: »Čemu so se gospodje jugoslovanske delegacije pravzaprav potrudili v Santa Margherita Ligure?« je spraševala Edinost, »ostali bi lahko doma s svojimi gospemi soprogami vred, saj bi lahko sporočili iz Beograda v Rim, da sprejemajo vse«, kar je zahtevala Italija. Toda prav kmalu so začeli jugoslovansko vlado opravičevati in iskati krivdo za »primorsko tragedijo« v notranjih razprtijah v Hrvatski in zlasti v Sloveniji ter v njunem negativnem odnosu do jugoslovanske države oz. do Srbije, ki so ji pripisovali vlogo jugoslovanskega Piemonta. Slovenci »hočejo komandirati v Belgradu, namesto da bi se od Srbov učili. Prokleti kranjski spor... hudičevo strankarstvo Kranjske... žrtvujejo Gorotan... Adrijo... samo, da se morejo obdržati pri koritu... Čisto naravno je vendar, da je smatrala Srbija Slovenijo kot svojo novo provinco, da jo mora šele zrediti in naučiti po jugoslovansko.«¹⁹ V tem, dasi v obupu napisanem stavku, se jasno zrcali jugoslovanska orientacija in težnja po močni jugoslovanski državi, ki bi edina mogla jamčiti podporo nacionalnemu gibanju v Italiji, in h kateri se bo morala jugoslovanska manjšina prej ali slej na ta ali oni način pridružiti. Temu cilju je bila dejansko podrejena vsa dejavnost za nacionalno samoohranitev. Na že omenjenem Ja-

¹⁷ Goriška straža, 10. 3. 1924.

¹⁸ Edinost, 18. 5., 25. 7. 1926.

¹⁹ Edinost, 24., 26. 11. 1920.

dranskem zboru v Zagrebu je Vilfan poudarjal, da je končni cilj popolno zedinjenje Jugoslovanov, zato je potrebno, »da se naš narod, ki je ostal zunaj državnih meja... ohrani in... primerno razvija, vendar da je želja Slovencev in Hrvatov v Italiji, da se to doseže potom sporazuma s sosedi... in podobno z italijansko državo«. ²⁰

Prijateljski sporazum med Italijo in Jugoslavijo, sklenjen januarja 1924, je vzbudil upanje, da bo Italija revidirala svojo politiko do manjšine. Poslanca Vilfan in Besednjak sta izrazila Mussoliniju zadovoljstvo in upanje, da bo prijateljski sporazum »tudi na položaj našega ljudstva blagodejno vplival«. Italija naj bi spoznala, da je za utrditev prijateljstva treba odstraniti vse, kar bi ga utegnilo kaliti, in v ta namen bi »zagotovo v veliki meri služilo zadovoljstvo soplemenjakov sosednje države, priključenih Italiji«. Jugoslovanski delegaciji, ki se je pogajala o konvencijah, so pošiljali spomenice, da bi izposlovala »precizne in garantirane pogoje, kakršni veljajo za druge nacionalne manjšine«, vendar so glavno akcijo še vedno vodili s stališča italijanske notranje politike. Vilfan je — s poudarkom, da piše kot italijanski državljani in kot poslanec italijanskega parlamenta — predlagal Mussoliniju, naj obravnava vprašanje z »večjo širino«, in prosil samo za tisto »minimalno zaupanje in svobodo, brez katere se položaj slovanske manjšine nikoli ne bo mogel normalizirati«. Predvideval je, da bo medtem prišel čas, ko bo v Italiji problem moč rešiti s »preciznimi zakonskimi odločbami, slonečimi na pravilni srednji črti med koncesijami večine in odpovedmi manjšine... v vrhovnem splošnem interesu«. ²¹ Med pogajanja je bilo govora o nekaterih konkretnih gospodarskih vprašanjih manjšine, vendar Italija obljub ni izpolnila, kot je pozneje ugotavljal Rybař. »Nelojalnost presega vse meje,« je zapisal, kajti, čeprav ni bilo mogoče izposlovati pisane konvencije, mu je bilo v Firencah obljubljen vse mogoče in zanašal se je, da »med poštenjaki velja tudi sama beseda«. ²² Očitno se jugoslovanska vlada v tej smeri ni posebno prizadevala. Do kolikšne mere je popuščala Italiji, priča izjava zunanjega ministra Ninčiča italijanskemu poslaniku v Beogradu generalu Bodreru. Ko se je namreč ta opravičeval zaradi fašističnih napadov na slovenske ustanove v Trstu novembra 1925, mu je Ninčič odgovoril, da ga napadi ne zanimajo, ker niso uperjeni zoper Slovence marveč le zoper antifašiste. Pozneje se je opravičeval zaradi antiitalijanskih manifestacij v Zagrebu. ²³

Bodrerova akcija v tem času je bila podobna Vilfanovi, dasi usmerjena k nasprotnemu cilju. Bil je med redkimi italijanskimi osebnostmi, ki so z vidika zunanjepolitičnih interesov svetovale drugačno politiko do manjšine. V Rim je sporočal, da je raznarodovalna politika v prid beograjski nadvladi in jugoslovanskemu unitarizmu, ker navezuje Slovence v Jugoslaviji na Beograd. Nasprotno pa bi spoštovanje nacionalnih pravic povzročilo dobro počutje jugoslovanske manjšine v Italiji, ustvarjalo bi na vzhodni meji dobre državljane, ki bi vplivali na druge Slovence, da bi se oddaljili od Beograda in se približali Italiji. Postali bi »čudovita steza za našo penetracijo v center Evrope«. V pismu načelniku Generalne direkcije za javno varnost, nekdanjemu tržaškemu pre-

²⁰ Arhiv Slovenije, Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1.

²¹ ZALj, zb. Vilfan, fasc. 26.

²² ZALj, zb. Vilfan, fasc. 10.

²³ I documenti diplomatie italiani, III serie, IV, poročilo iz Beograda, 7. 11. 1925.

fektu Crispu Moncadi, ki je bil podobnega mnenja kot Bodrero, je naročal, naj njegovo vlogo podpre, kajti, »če bomo tako nadaljevali, sem prepričan, da se bomo znašli pred kakšnim grenkim razočaranjem«. ²⁴ Podobna je bila politična linija tržaškega škofa Fogarja, dasi iz drugih, verskih razlogov.

V sporazumu z Bodrerom in prek italijanskega zunanjega ministra Dina Grandija je decembra 1926 Vilfan poslal še zadnjo spomenico Mussoliniju, v kateri ga je s podobnimi argumenti prosil, naj presodi, če ne kaže spremeniti asimilacijske politike v politiko ohranjanja manjšine — politica di conservazione. Dokazoval je, da je raznarodovanje v nasprotju z vrhovnimi interesi Italije, ti pa so varnost vzhodnih meja in gospodarsko-kulturna penetracija na Balkan, ker povzroča konsolidacijo jugoslovanskih narodov in krepitev jugoslovanske države. Nasprotno pa bi ohranitev manjšine in njeno dobro počutje v Italiji utegnilo vplivati na sorojake onkraj meje, da bi postali dovzetni za italijansko penetracijo. Grandiju je zagotovil, da to ni grožnja, pač pa le opozorilo, ker se bo mladina »spozabila«, če po osmih letih popolne vdanosti in lojalnosti ne doseže ničesar. ²⁵

Kakšen je bil učinek teh prizadevanj, je znano: že čez pol leta — sredi leta 1927 — so bila razpuščena še zadnja kulturna, prosvetna, športna in druga množična društva, do konca leta 1928 pa še politična društva in njihov tisk, hkrati ko je prenehala prijateljska pogodba med državama. Voditelja narodnjaškega gibanja obeh smeri — Vilfan in Besednjak — sta si naslednje desetletje v emigraciji prek kongresov evropskih manjšin še naprej prizadevala doseči nacionalne pravice za Slovence in Hrvate v okviru obstoječega režima v Italiji. Drugo vprašanje pa je, kakšen odziv je imela narodnjaška politika med širšimi množicami in kako so legalna narodnoobrambna prizadevanja vplivala na ohranjanje nacionalne zavesti in na protifašistični odpor.

Med slovenskimi in hrvaškimi množicami je imelo narodnjaško gibanje tekmeča le v komunističnem gibanju. S tega vidika je nastal tudi program krščanskih socialcev, da bi namreč pridobili delavce in kmete, ki so bili v letih 1919—1920 na strani revolucionarnega delavskega gibanja. Toda Komunistična stranka Italije je kmalu po ustanovitvi, januarja 1921, praktično izgubila vpliv med množicami, čeprav je podedovala ves slovensko-hrvaški del socialistične stranke in njegove inštitucije. V sektaški Bordigovi politiki ni bilo razumevanja za specifična vprašanja Julijske krajine, pa tudi ne za nacionalno vprašanje. Slovenski komunistični časopis Delo je pisal, da so problemi Julijske krajine enaki kot problemi vseh evropskih dežel in da se ne kaže pri njih posebej ustavljati. »Naša rešitev se mora izvrševati samo na ta način, da se rešimo sistema, ki nas vlada in izkorišča. Narodne osvoboditve ni brez gospodarske osvoboditve«. ²⁶ In dalje: »Dokler bodo obstajali nacionalizmi, ne bo mogoče izkoreniniti militarističnih blodenj, ki dušijo drugojezična ljudstva, podjarmljena tujemu narodu. Narodnostno vprašanje je nerešljivo, dokler ne bodo odstranjeni umetni motivi, ki ga ustvarjajo« — je bilo zapisano v časopisu Il Comunista. ²⁷ Ostajala je zgolj vizija revolucije, ki bo rešila vsa vprašanja — socialna

²⁴ Archivio Centrale dello Stato, Ministero degli interni, Direzione Generale PS, Affari Generali e Riservati (ASC, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR), 1924, b. 12.

²⁵ ZALj, zb. Vilfan, fasc. 17.

²⁶ Delo, 5. 11. 1920.

²⁷ Il Comunista, 10. 4. 1921.

in nacionalna. Toda revolucionarne perspektive so leta 1921 zbledle, ko je fašizem prešel v odločno ofenzivo in ko je bila Julijska krajina priključena Italiji. Za širše, zlasti kmečke množice je bilo tedaj najbrž pomembnejše vprašanje vsakdanjega obstoja, sicer se ne bi čez noč preusmerila k narodnjaški Edinosti, ki se je dotlej že konsolidirala. To dokazujejo rezultati volitev. V slovenskem in hrvaškem delu dežele — brez Trsta — so komunisti dobili na parlamentarnih volitvah maja 1921 okrog 8600 glasov, narodnjaki pa okrog 45 000. Narodnjaška — Jugoslovenske narodne stranke — lista je dobila pet poslancev, komunistična pa dva. Na občinskih volitvah januarja 1922 so komunisti zmagali v 12 slovenskih občinah, narodnjaki pa v 150.

Ob priključitvi Reke k Italiji je KPI prvič uradno deklarirala pravico Slovencev in Hrvatov do samoodločbe, vendar se deželnemu vodstvu stranke ni zdelo potrebno vključiti v volilni program aprila 1924 niti ene zahteve po nacionalnih pravicah. V točki o Gentilijevi šolski reformi je bilo rečeno le, da ji komunisti nasprotujejo »kot predpravicji vladajočega razreda«. ²⁸ O pravici pouka v materinem jeziku ni bilo nobene besede, čeprav se je Delo le malo prej v protireformni kampanji zanjo močno zavzemalo. Z zanikanjem nacionalnega vprašanja je po kritičnih ugotovitvah slovenskih komunistov v Trstu ostala komunistična stranka »zunaj političnega življenja manjšine«, kar pomeni, da je prepuščala predstavništvo manjšinskih nacionalnih interesov narodnjaški Edinosti. ²⁹

Navzlic temu so bili aprila 1924 volilni izidi za komunistično listo izjemno visoki prav na slovenskem in hrvaškem podeželju, boljši kot leta 1921, medtem ko je število glasov za slovansko listo močno upadlo in sta bila izvoljena le dva narodnjaška poslanca nasproti petim, izvoljenim leta 1921. Komunistična stranka je tudi dobila dva poslanca, kot leta 1921, in prvič je bil izvoljen Slovenec Jože Srebrnič. Po nekem komunističnem poročilu se je razmerje med narodnjaškim in komunističnim vplivom spremenilo od 5 : 1 za narodnjake v letu 1921 na 3 : 1 za narodnjake v letu 1924. Glavnega vzroka za ta premik pa ne gre iskati v prilagajanju komunistične politike specifičnim potrebam nacionalne manjšine, pač pa v njeni dosledni protifašistični in razredni dejavnosti, ki je bila popolno nasprotje neučinkovite lojalistične narodnjaške politike, ter v razcepljenosti narodnjaškega tabora. Tedaj se je deželno komunistično vodstvo prvič zavedlo, da bi kazalo k programskim točkam dodati še eno: »zaščito nacionalne manjšine«, kakor jo je formulirala kominterneta; kajti »mi v Italiji na to vprašanje nekoliko preveč pozabljamo... višji razlogi in premajhna aktualnost... (ga) potiskajo ob stran« — je bilo zapisano v nekem poročilu. ³⁰ Nato je Togliatti o tem vprašanju zahteval poročilo, da bi ga priložil gradivu za V. kongres Komunistične internacionale.

To je bil začetek načrtovanja komunistične nacionalne politike, ki jo je spodbudil krog mlajših slovenskih tržaških komunistov z Vladimirom Martelancem na čelu. Martelanc je v časopisu Delo ugotavljal, da so bili z volilnimi rezultati ustvarjeni pogoji, da bi lahko postala komunistična stranka zastopnica

²⁸ Delo, 3. 4. 1924.

²⁹ V. Martelanc, Narodno vprašanje v naši politiki v Julijski Benečiji, 1923—1927, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana, XX/1980, št. 1—2, str. 107 i. sl.

³⁰ ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1925, b. 107.

vseh interesov zatirane manjšine, če bo le znala razredni boj povezati z bojem proti nasilni asimilaciji.³¹

V naslednjem letu — 1925 — so slovenski komunisti izoblikovali naslednje stališče: nacionalno vprašanje v Julijski krajini je moč rešiti že v kapitalistični družbi z uveljavitvijo pravice do popolne svobodne samoopredelitve Slovencev, Hrvatov in Italijanov do eventualne odcepitve od Italije in priključitve k drugi državi ali pa ustanovitve samostojnih republik; narodi na tem spornem ozemlju morajo dobiti suvereno svobodo, da bodo razpolagali sami s seboj.³² To načelo je dobilo mesto v novi Gramscijevi politiki, ki je prevladala na III. kongresu KPI januarja 1926, kar pomeni kvaliteten skok v nacionalni politiki KPI ter začetek nove faze v komunističnem reševanju vprašanja nacionalnih manjšin. V tezah za kongres je bilo rečeno, da bo italijanska partija v sporazumu z jugoslovansko in avstrijsko izoblikovala akcijski program za delo med manjšinami v Italiji ter da sta KPI in KPJ dolžni voditi boj za pravico do samoodločbe narodov zoper italijanski in srbski imperializem. Ta boj naj privede do odcepitve Slovencev od Italije in Srbije in do »ustanovitve neodvisne slovenske republike v sklopu federacije balkanskih narodov«.³³

Na tej osnovi so komunisti v Julijski krajini v letih 1926—1927 sestavljali teze in akcijske programe za delo med slovenskimi in hrvatskimi množicami. Bistvo nove akcijske usmeritve je bil načrt o ustanovitvi enotne slovensko-hrvatske fronte pod hegemonijo proletariata, ki bi vključevala vse plasti zatirane manjšine. Lahko bi ji rekli ljudska fronta, takšna, kakršno je hotela ustvariti tržaška Edinost. Osnovala naj bi se v legalnih množičnih narodnjaških društvih, toda brez narodnjaških vodstev, pač pa pod vodstvom delavsko-kmečkih akcijskih odborov oz. proletariata. Narodnjaškim političnim društvom je bil napovedan neizprosni boj s stališča, da so buržoazna in nacionalistična; vsa podpora pa naj bi šla levi, revolucionarni mladinski struji v teh društvih, to je tisti struji, ki je kmalu potem ustanovila ilegalno narodno revolucionarno organizacijo. Od narodnjakov so komunisti prevzeli idejo o ustanovitvi Narodnega sveta. Vendar ne iz predstavnikov strank, pač pa iz predstavnikov delavsko-kmečkih akcijskih odborov. Ta naj bi se izoblikoval v konstituanto za prevzem oblasti v prehodnem obdobju od demokratične o socialistično slovensko državo. Za realizacijo teh načrtov je bila predvidena avtonomna komunistična organizacija Slovencev in Hrvatov v sklopu KPI. S temi vprašanji sta se v vodstvu KPI ukvarjala zlasti Ruggero Grieco in Ignazio Silone, pa tudi Luigi Longo, Palmiro Togliatti in Angelo Tasca. Toda te ideje so ostale na papirju, in ko je bil konec leta 1929 sestavljen prvi uradni dokument o nacionalni politiki — Schema di una piattaforma per l'azione politica delle organizzazioni comuniste nella Venezia Giulia — so večinoma izpadle ali pa so bile modificirane.

Med množice ta nova stališča italijanske partije niso prodrla, ne samo zaradi šibke organiziranosti komunistov v deželi v pogojih fašističnega terorja, pač pa tudi zaradi nerazumevanja nacionalnega vprašanja. Italijanski komunisti v Trstu so ga še vedno zanikali in odklanjali povezavo z narodnim gibanjem, nekateri mlajši slovenski komunisti pa so se znašli na istih pozicijah kot na-

³¹ Delo, 17. 4. 1924.

³² Zapiski delavsko-kmetske matice, Lj. 1925, št. 1, str. 30.

³³ ACS, Min. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1925, b. 103.

rodni revolucionarji, brez možnosti, da bi nanje vplivali. V tem pogledu je značilna Kolaričeva izjava komisiji za nacionalna vprašanja pri centralnem komiteju KPI. V zvezi z usmrčitvami na Bazovici je dejal: »Mi smo bili slabo razviti, v slovenskem nacionalističnem društvu so bili od Jugoslavije plačani profesorji in inženirji; mi smo delali protikampanjo, bili smo zadovoljni, da so bili ustreljeni; nismo vedeli... poskusili so razpršiti naše gibanje. Komite v Trstu nam je ukazal, naj ne vstopamo v slovenske organizacije. Sedaj ne delamo več tako. Zahtevati pravice za vsa vprašanja.«³⁴ Zato je še leta 1932 Togliatti ugovarjal, da so se dotlej samo narodnjaki borili za slovenske šole, za jezik in za druge manjšinske pravice, in da zato množice vidijo v KPI le revolucionarno stranko, ne pa tudi stranko za nacionalno osvoboditev. Do tega je prišlo, ker komunisti ne vidijo objektivne zgodovinske povezave med protiimperialističnim bojem in bojem za nacionalno osvoboditev ter ne razlikujejo nacionalizma zatiranega naroda od imperializma zatiralskega naroda. Ko prikazujejo slovanske nacionalne voditelje kot sovražnike ljudstva, je pribil, negirajo celotno nacionalno vprašanje.³⁵

Te ugotovitve nam pomagajo razumeti, zakaj so slovensko-hrvatske množice sledile narodnjaškim političnim društvom ter predstavljale armado narodnega in ne razrednega gibanja, čeprav so bile socialno ogrožene in pod močnim komunističnim vplivom ter celo vstajniško razpoložene. To je veljalo zlasti za kmečki sloj, ki je sestavljal ogromno večino narodnostne skupnosti in je bil posebej prizadet na gospodarskem in nacionalnem področju.

Rezultati dosedanjih raziskav³⁶ kažejo, da se v primeru, ko gre za eliminacijo nacionalne skupnosti, kakršna je grozila Slovincem in Hrvatom v Italiji, vse tiste politične sile, ki so zrasle iz te skupnosti in ji pripadajo, znajdejo na skupnem imenovalcu: na liniji boja za narodno ohranitev. V tem boju ne izbirajo sredstev, pa tudi ne zaveznikov. Italijanske meščanske stranke tudi v predfašistični dobi niso mogle razširiti svojega vpliva na nacionalno manjšino, ker niso zagovarjale njenih nacionalnih pravic. Izmed italijanskih strank je le komunistična razmeroma zgodaj spoznala, da se razredni boj v narodno ogroženi manjšini ne more razviti mimo boja za nacionalno osvoboditev.

Narodnjaška politična društva obeh barv so zrasla neposredno iz nacionalne skupnosti z enim samim namenom, da jo zaščitijo in ohranijo. Delovala so torej lahko le s široko podporo množic, ne samo v njihovem imenu, pač pa zanje. Zato najbrž ne moremo govoriti o manipuliranju z množicami, kar je značilnost meščanskih strank v drugačnih razmerah, kadar so na oblasti ali se zanjo borijo. Mirno lahko rečemo, da je bil cilj političnih društev za ohranitev narodnostne skupnosti tudi cilj te skupnosti, ne glede na njeno nazorsko in razredno diferenciacijo. Drugačno pa je bilo vprašanje ustreznosti metode in taktike pri doseganju tega cilja. Narodnjaška društva so se odločila za tisto pot, ki se jim je zdelo v danih okoliščinah najbolj primerna. To je bila pot lojalnosti in

³⁴ Istituto A. Gramsci, arhiv PCI, 1051/1—7.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prim. M. Kacin-Wohinz: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, Maribor 1972; Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev, 1921—1928, Koper 1972; Nacionalno vprašanje Slovencev in Hrvatov v Italiji v politiki italijanske komunistične partije (1921—1940). Zgodovinski časopis, XXXII/1978, št. 3, str. 279—293; Ljudsko-frontno povezovanje Slovencev v Italiji, Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, Ljubljana 1977, str. 135—154.

zakonitosti, dokler je bila pač možna. Po Kardeljevi oceni je bila to politika nevtralnosti med reakcionarnimi in naprednimi silami, in torej »posredna podpora fašizmu«, ki se je končala s krahom.³⁷

Edina oprijemljiva, pozitivna posledica te politike je bila res le v podaljšanju življenja narodnjaškim društvom in njihovem tisku, ki so se vsaj simbolično obdržale še dve leti po tem, ko je fašizem likvidiral vse opozicijske stranke v Italiji. Vendar ne moremo prezreti dejstva, da je ta politika omogočala razvoj legalnega množičnega društvenega življenja — kulturnega, športnega, gospodarskega, prosvetnega — in da je lojalnost v zavesti ljudi pomenila tudi zaščito pred represalijami. To društveno življenje pa je bilo pogoj za ohranjanje in utrjevanje nacionalne zavesti, torej za ohranitev nacionalne individualnosti. Tudi komunisti so videli v narodnjaških legalnih društvih najboljšo možnost za uresničevanje svoje politike, ne glede na to, da te možnosti niso v celoti izrabili. Po drugi strani pa so se ljudje prav zaradi neučinkovitosti narodnjaške politike radikalizirali in ustvarjali potencial za revolucionarno komunistično gibanje. V nedrih narodnjaških društev je s skrito podporo njihovih voditeljev nastajala tista narodnorevolucionarna organizacija, ki je v naslednjih letih nadaljevala boj za nacionalno ohranitev z drugačnimi metodami in ki se je leta 1935 povezala s komunistično stranko v ljudsko fronto.

Résumé

DES POINTS DE VUE DES PARTIES POLITIQUES DU SLOVENES ET CROATES DANS LA RÉGION DE MARCHE JULIENNE APRÈS LE RETTACHEMENT A L'ITALIE

Après le rattachement à l'Italie la vie politique du groupe national sloveno-croate des Marches Juliennes s'est déroulée dans deux camps: le camp national et celui des classes révolutionnaires qui à la base se sont entrelacés dans la masse. Le mouvement national a conduit le groupe politique Edinost (L'Unité) divisé en deux branches, ayant une but unique celle des libéraux de Trieste et celle des Chrétiens-sociaux de Gorica: garantir de minorité nationale de l'assimilation, pensant qu'elle se réunira un jour à la même patrie: la Yougoslavie. La société a combattu pour le respect des droits nationaux dans la limite des lois et dans un point de vue de loyauté envers l'état italien et le pouvoir: il n'a pas uni ses efforts avec les forces italiennes démocratiques, mais avec les congrès internationaux des minorités européennes et dans les rapports bilatéraux yougo-italiens. La nonefficacité de cette politique a provoqué la radicalisation des masses et leur rapprochement avec le mouvement communiste. Cela a incité le PCI à un plan de politique nationale, d'après le principe du droit des nations à l'autodétermination, contre une éventuelle annexion de l'Italie et l'union avec les autres états ou la création de républiques indépendantes.

Pourtant la politique nationale communiste liée à la lutte des classes avec le combat pour la libération nationale ne s'est pas encore affirmée en 20 ans. Un vide s'est formé après l'interruption des organisations légales slovéno-croate, et c'est pourquoi il a été rempli par le mouvement illégal de révolution nationale, avec de nouvelles méthodes de résistance contre la politique de dénationalisation fasciste.

³⁷ Sperans, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, Ljubljana 1937, str. 215.